

حكومهتی هه‌ریمی كوردستان

وهزارهتی خویندنی بالا و توێژینه‌وهی زانستی

زانكۆی سه‌لاحه‌ددین - هه‌ولێر

كۆلیژی ئاداب - به‌شی ده‌روونزانی / ئیواران

پڕۆژه‌ی ده‌رچوون

(مامه‌ڵه‌ی باوان و په‌یوه‌ندی به‌ ره‌فتاری شه‌رانه‌گیزی لای هه‌رزه‌کاران)

پێشکەشه‌ به‌ نه‌نجومه‌نی به‌شی ده‌روونزانی، وه‌ک به‌شیک له‌ پێداویستییه‌کانی ده‌رچوون و به‌ده‌سته‌ینانی
بروانامه‌ی به‌کالۆریۆس.

له‌ ئاماده‌کردنی توێژه‌ران :

چۆمان أبوبکر برهان الدین

هیفا عمر رسول عمر

به‌ سه‌ره‌په‌رشته‌ی:

م.ی. رۆژگار محمد امین علی

٢٠٢٣ - ٢٠٢٤

بهشی یه کهم

دیاریکردنی چوارچیوهی گشتی و پیناسه کردنی چه مکه سهره کیه کان

باسی یه کهم :

۱- کیشهی تویرینه وه که

۲- گرنگی تویرینه وه که

۳- ئامانجی تویرینه وه که

۴- سنوری تویرینه وه که

باسی دووهم :

پیناسهی چه مکه کان

بهشی یه کهم / دیاریکردنی چوارچیوهی گشتی و پیناسهکردنی چه مکه سهرهکیهکان

باسی یه کهم / دیاریکردنی چوارچیوهی گشتی :

۱- کیشهی توئژینهوهکه:

هموو توئژینهوهیهک کیشهییهکی ههیه، که توئژهر دهییت ههول بدات و توانای خوی بهکار بختا بو دوزینهوهی درچه و چارهسهریکی گونجاو که هاوتا بیت لهگهله خودی کیشهی توئژینهوهکه. قوناغی ههرزهکاری، یهکیکه له قوناغهکانی ژبانی مروفا که بهسروشتی خوی مروفا به کومهلیک گورانکاری جهستهیی و فسیؤلۆژی و دهروونی تیپهر دهییت، وه کاریگهری دهروونی و کومهلایهتی لهسهر تاک دهییت. بویه دهبینین مامهلهکانی باوان کاریگهری تهواوی ههیه لهسهر ههرزهکاران لهم قوناغه که وا دهکات نهو ههرزهکاره بهرهو رهفتاری شهپانگیز و ناتهندروست ببات بهرامبهر به خوی و خیزانهکهی و کومهلگهکهی. بویه لیرهدا کیشهی لهم توئژینهوه خوی له چهند پرسیاریک دهبینیتهوه لهوهی تا چ ناستیک مامهلهی باوان کاریگهری لهسهر رهفتاری شهپانگیزی ههرزهکاران ههیه؟ نایا پهیوهندی ههیه له نیوان مامهلهی باوان و رهفتاری شهپانگیزی لای ههرزهکاران؟ بویه بهباشمان زانی ههئسین بهئهجامدانی توئژینهوهیهک لهسهر مامهلهی باوان و پهیوهندی به رهفتاری شهپانگیزی لای ههرزهکاران لای قوتابیبانی قوتابخانهی ههولیری نمونهیی له ناوهندی شاری ههولیر، بهمهستی زانیی ناست و کاریگهری مامهلهی باوان لهسهر رهفتاره شهپانگیزیهکانی ههرزهکاران. که ههمش خوی له خویدا کیشهییهکی ههنووکهیه. بویه به نهکیکی نهکادیمی و زانستی خومان زانی ههستین به نهجامدانی لهم توئژینهوهیه بو نهوهی بگهینه دهرنهجامیکی زانستی گونجاو، وه پیشیار کردنی ریگه چارهسهریه گونجاوهکان سهبارته به بابتهی نامازه بو کراو.

۲- گرنگی توئژینهوهکه:

هموو توئژینهوهیهک که نهجام دهریت، گرنگیهکی تاییهتی خوی ههیه که دهییت توئژهر بهشیوهیهکی بهرچاو بهرجهستهی بکات له توئژینهوهیهکهی و سهرنج بختا سهری. نیمه وهکو توئژهران دواي گهران و سهردانمان له ناوهندهکانی خویندن له شاری ههولیر. ههستمان به کهلینیک کردوو، که نهو کهلینهش بریتیه له مامهلهی باوان و پهیوهندی به رهفتاری شهپانگیزی لای ههرزهکاران، ههروهها دواي گهران ههچ توئژینهوهیهکم نهیبینی که درکی به گرنگی نهو بابته ههنووکهیی و ههستیاره کردییت. بویه به پیوستمان زانی توئژینهوهیهک لهسهر نهو بابته نهجام بهدین چونکه ههرزهکاران توئژیکی گرنگی لهم کومهلگهیهن و به نهوهی داهاتوو پیناس دهکرین، وه دهییت گرنگی زیاتر به لایهنی دهروونی و رهفتارهکانیان بدریت و ههول بدریت تاکیکی خاوهن دهروونی نارام و تهندروست و به متمانه و

چاونه ترس بۆ كۆمهنگه بهرهم بهيندریت له داهاتوو، كه سه رهتا خزمهت به خۆی و خیزانهكهی بكات دواتر به نیشتمانكهی.

۳- ئامانجی توێژینهوهكە:

ئهم توێژینهوه توێژهزان ههول دهن ئامانجی توێژینهوهكهیان دیاری بكان له چهند خایكدا :

۱- زانیی ناست و کاریگهری مامهتهی باوان له سه رهفتاری شهپانگیزی لای ههزهکاران.

۲- دهخستنی پهیههندیه دیارهکانی نیوان مامهتهی باوان و رهفتاری شهپانگیزی ههزهکاران.

۳- دیاریکردنی لیکهوته خراپهکانی مامهتهی باوان له سه رهفتاره شهپانگیزیهکانی ههزهکار.

۴- دیاریکردنی دهراویشته كۆمه لایهتی و دهروونیهکانی مامهتهی باوان له سه رهفتاری ههزهکار.

۴- سنوری توێژینهوهكە:

ئهم توێژینهوهی نیستا به ناویشانی (مامهتهی باوان و پهیههندی به رهفتاری شهپانگیزی لای ههزهکاران)، له

چوارچیهی سنوریکی دیاریکراو نهجام دراوه.

سنوری مرۆیی : قوتابیانی قوناعی (۱۰ - ۱۱ - ۱۲) له قوتابخانهی (ههولپیری نمونهیی) له شاری ههولپیر.

سنوری جوگرافی : قوتابخانهی (ههولپیری نمونهیی) له ناوهندی شاری ههولپیر.

سنوری کات : له سالی ۲۰۲۳ - ۲۰۲۴

پاسی دووهم :

پیناسه‌ی چه‌مکه‌کان

۱- باوان :

باوان له بنچینه‌دا واته دایک و باوک (خیزان) بۆیه کۆمه‌لیک پیناسه‌ی جیاوازی بۆ کراوه :

- له کۆمه‌لناسیدا خیزان بریتیه له خانه‌ی بنه‌ره‌تی کۆمه‌لگه‌ی مروّقیه‌تی و گرنگترین گروپه سه‌ره‌تاییه‌کانیه‌تی. خیزان له تاکه‌کان پیکدیت که به خزمایه‌تی و خزمایه‌تی به‌یه‌که‌وه گریډراون، خیزان له هه‌موو لایه‌نه مادی و مه‌عنه‌وی و ئایدۆلۆژی و ئابوورییه‌کانیدا به‌شداری له چالاکیی کۆمه‌لایه‌تیدا ده‌کات. خیزان مافی وهک: مافی ته‌ندروستی، مافی خویندن، و مافی ده‌سته‌به‌رکردنی نیشته‌جیبوون هه‌یه، هه‌روه‌ها خیزان ئه‌رکی وهک: گواستنه‌وه‌ی میرات و زمان له نیوان نه‌وه‌کاندا، و کاریک هه‌یه. (قرچتانی : ۲۰۰۹ : ۳۲).

هه‌روه‌ها خیزان په‌یوه‌ندییه‌کی سۆزداریه‌ی له نیوان دایک و باوک و مندائه‌کانیاندا، که هه‌موویان له یه‌ک مائدا ده‌ژین، ئه‌رکی سه‌ره‌کی په‌روه‌ده‌کردنی مندائه بۆ ئه‌وه‌ی بینه ئه‌کته‌ریکی ئه‌رینی له کۆمه‌لگه‌کانیاندا. (پارسا، ۲۰۲۱ : ۵۳).

هه‌روه‌ها له پیناسه‌یه‌کی تردا: خیزان کۆمه‌لیک تاکن که به په‌یوه‌ندی مادی و ئه‌خلاقه‌ی به‌یه‌که‌وه گریډراون و بچوکترین یه‌که‌ی کۆمه‌لایه‌تی له کۆمه‌لگادا پیکده‌هینن. (ئه‌لزینی ، ۲۰۱۲ : ۶۸).

هه‌رچی له پیناسه‌یه‌کی تردا: خیزان ئه‌وه په‌یوه‌ندییه ئه‌خلاقییانه‌ن که هه‌ر دایک و باوکیک به مندال و که‌سوکاره‌کانیانوه ده‌به‌ستیتته‌وه و ئه‌وه‌ش له په‌یوه‌ندییه غه‌ریزه‌یه‌کانی نیوان باوک و دایکه‌وه ده‌ست پیده‌کات. (فه‌می، ۲۰۱۲ : ۸۷).

هه‌روه‌ها له پیناسه‌یه‌کی تردا خیزان بریتیه له : دامه‌زراوه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه و هه‌ولده‌دات مروّقی له ناو خۆی په‌روه‌ده بکات، و مروّق مروّقیه‌تی خۆی بۆ ده‌گه‌رینیتته‌وه. (پارسا، ۲۰۲۱ : ۵۴).

له‌کۆی ئه‌م پیناسانه‌ی سه‌روه‌ه که ئاماژه‌مان پێدا، ده‌توانین پیناسه‌ی (تویژه‌ران) کاراری بکه‌ین بۆ خیزان به‌م شێوه‌ی خواره‌وه : له کۆمه‌لناسیدا خیزان وهک یه‌که‌یه‌کی بنه‌ره‌تی کۆمه‌لگه‌ پیناسه‌ ده‌کریت، پیکدیت له کۆمه‌لیک که‌س که په‌یوه‌ندی خزمایه‌تی هاوبه‌شن و پیکه‌وه له یه‌ک مائدا ده‌ژین، خیزان نوینه‌رایه‌تی شوینیک ده‌کات که په‌یوه‌ندی خیزانی تیییدا دروست ده‌بیت، هه‌روه‌ها چاودێری و پشتیوانی کۆمه‌لایه‌تی له نیوان ئه‌ندامه‌کانیدا ئالوگۆر ده‌کرین. خیزان له

كۆمەلناسىدا بەزۆرى ژن و مېرد و مندال ئەخۇدەگىرىت، بەلام پىنگھاتەي خىزان بەپىي كۆلتور و نەرىت و بارودۇخى كۆمەلەيەتى دەتوانىت زۆر جىاواز بىت. وە ئەوانى دىكە.

۲- مامەلەي باوان :

پىناسەيەكى دىارىكراو و گشتگر نىە بۇ مامەلەي باوان، ھەر زانستىك و زانايەك ئە دىدگاي خۇبەو پىناسەي بۇ دەكات:

- برىتتە ئەم ووتەو كىردارنەي كە دايك و باوك ئەنجامى دەدات ئەگەل مندالەكانى ئە ژيانى رۇژانەدا بەمەبەستى پەرورەدەكردنىان. (سعدالله، ۲۰۰۸: ۱۵).

- ئە پىناسەيەكى تردا مامەلەي باوان برىتتە ئە كۆي ئەو ھەئوسكەوت و كىردار و گىفتارانەي كە باوان ئەنجامى دەدات ئە چوارچىوئەي خىزان بەمەستى رىئوئىنى كىردن و پەرورەدەكردنى مندالەكانى بەتايبەت چىنى ھەرزكارلەبەر ئەوئەي خىزان بەرپىسىارى يەكەم و كۆتايە ئە كار و رەقتارى مندالەكانىان، بەرپىسىارىتتى پەرورەدەكردن بە پلەي يەكەم دەكەوئتتە ئەستۆي خىزان، ئەگەر دايك و باوك ئاشت بىكرىنەو و ئەوان رۆئى سەرەتايى و سەرەكى خۇيان بەجىبىنن ئە پەرورەدەكردنى مندالەكاندا، كۆمەلگا ئەگەل ئاشتەوئى ئەواندا ئاشت دەبىتتەو. (قەرەچەتانى، ۲۰۱۱: ۲۳).

دەتوانىن پىناسەي كارايى تويژەران بۇ مامەلەي باوان بەو شىوئەي خوارەو دەيكەين : برىتتە ئە گىفتارىك يان كىردارىكى دايك و باوك بەرانبەر ھەرزەكاران، ھەموو رەقتارىكى يەكىك يان ھەردوو دايك و باوك كارىگەرى ئەسەر مندال و كەسايەتى خراپى دەبىت، بە مەبەست يان بەبى مەبەست.

۳- رەقتارى شەرانگىزى :

- ھەر جۆرە رەقتارىك، كە بە مەبەستى زىانگەياندن يان برىنداركردنى كەسىكى دىكەي زىندوو ئاراستە بىكرىت، يان رەقتارىكى سۆزدارىبە كە زۆرچار ھەندىك كەس ئەنجامى دەدەن كاتىك ئە ژىر فشارى جەستەيى يان ئەخلاقىدان، وە پەنا بۇ خۇ دووپاتكردنەو دەبەن ئە رىگەي بەكارھىننى ھىز يان زۆرەملىكردن بەرامبەر بە كەسانى دىكە. (أحمد، ۲۰۲۰ : ۱۵).

- ھەرورەھا ئە پىناسەيەكى تردا ھاتووە كە رەقتارى شەرانگىزى برىتتە ئەو رەقتار وەلامدانەوانەي مەبەست لىي زىانگەياندن بە تاكىكى دىكە يان تەنانەت خودى خوشى ئە ئەنجامى بەرپەرچدانەوئەي گۆرانكارىبە كەسى و ژىنگەيى و جەستەي و دەروونىەكان، نەموونەي ئەمەش خۇكوشتنە، ئەو رەقتارى شەرانگىزانەيە كە كەسەكە بەرامبەر بە خودى خۇي

نەنجامى دەدات، ئە تەمەنى ھەرزەكارىدا باو، كە تىيدا گۆرانى دەروونى و فىزىئولوژى و پوون و ئاشكرايە و سەرھەئدانى دياردەى شەرانگىزى. (محمد، ۲۰۲۲، ۱۸).

بۇيە ئە كۆى پىنناسەكان دەتوانىن پىنناسەى رەفتارى شەرانگىزى بكەين وەك تويژەران(كارايى) ئە لاي خۇمانەوۋە بەم شىوۋى خوارەوۋە : بىرىتتە ئە خواستىكى بىنچىنەيى بۇ زىانگەياندىن كە ئە رىگەى رەفتارەكانەوۋە دەربىردىت، كە تىايدا كەسىك زىانى پىندەگات ئەلايەن كەسىك يان كۆمەئىك كەسى بەھىزترەوۋە، بەو پىنەى بەبى ھىچ پاساويك ئەم ھىرشە نەنجام دەدەن، ئەم ھىرشە دووبارە دەبىتتە ھۆى ھەستەردن بە چىژوۋەرگرتن. وە ئەم رەفتارانەش ئە نەنجامى دەرهاويشتەى گۆرانكارىيە دەروونى و جەستەيى و فىسئولوژىيەوۋە روودەدەن كە بەسەر ئەم تەمەنەدا دىت.

۴- ھەرزەكار :

نەوجەوان پىنناسە كراوۋە ئە لايەن پىسپۇرانەوۋە بەم شىوۋى خوارەوۋە :

- نەوجەوان ياخود ھەرزەكار، بەوكەسە دەگوتىت كە ماڭ ئاوايى ئە قۇناغى مندالى دەكات و دەچىتتە قۇناغىكى تازەوۋە كە جىاوازە ئە قۇناغى مندالى و كۆمەئىك گۆران كارى ئە گشت لايەنە كانى جەستەى و كۆمەلايەتى و ژىرى و ھەئچونىەوۋە تىادا دروست دەبىت. (محمد و سلیم، ۲۰۱۰ : ۳۰).

- ئە روانگەى زاناي ئەمىرىكى (ستانلى ھۆل) دەبىت ھەرزەكار يان (نەوجەوان) دىاربىدەيەكى بايئولوژىيە واتە سەرجمە گۆرانكارى و گىروگرفتەكانى قۇناغى ھەرزەكارى بۇ گۆرانكارىيە جەستەيى و فىسئولوژىيەكان دەگەرىتەوۋە پەيوەندىيەكى كەمى بە ژىنگەى كۆمەلايەتى و ئابوورى و روشنىبىرى ھەرزەكارەوۋە ھەيە. وە قۇناغى نەوجەوان بە ئە داىك بونىكى نوي ئە قەئەم دەدات، ئەبەرئەوۋەى كۆمەئىك گۆرانكارى جەستەيى و فىسئولوژى خىراو ئەناكاو روودەدات كە ھەرزەكار تووشى ترس و گىزى و دئە راوكى دەكات و لەوۋەوپىش خۆى نامادە نەكردبوو بۇيان ساىكولوژىيە گەشە. (قەرەچەتانى، ۲۰۰۹ : ۴۵۶)

ھەرۋەھا ئە پىنناسەيەكى تردا ھەرزەكارى ئەو تەمەنەيە كە مندالى و گەورەيى جىادەكاتەوۋە، ئە ماوۋى تەمەندا ئە تەمەنى (۱۳) بۇ (۲۵) سائەوۋە درىژدەبىتتەوۋە، وە ئەوانەيە ئە سەرەتا و كۆتايىيەكەيدا ئە كەسىكەوۋە بۇ كەسىكى دىكە و ئە كۆمەئىكەيەكەوۋە بۇ كۆمەئىكەيەكى دىكە و بەپىنى رەگەز جىاواز بىت، مېنەكە دەگاتە دەست پىش نىرەكە و پىش ئەو پىندەگات، بەپىنى ژىنگە و بارودۇخى دەورۋەرى كەسەكە. رەنگە ھەرزەكارى ئە تەمەنى (۱۳) سائىدا دەست پىبكات و ئەوانەيە ئە تەمەنى (۱۹) سائىدا كۆتايى بىت، و رەنگە بە شىوۋەيەكى سەرەكى ئە تەمەنى (۱۵) سائىدا دەست پىبكات و ئە تەمەنى نىزىكەى (۲۵) سائىدا كۆتايى بىت، وەك زۇرتىن. بەلام كۆمەئىكە ھەيە كە رەنگە كەسانى خوار تەمەنى (۱۸)

سال به منداڭ بزنان، ئەكاتىڭدا كەسانى بەتەمەن ئە راستىدا ھەرزەكارى گەنج، كۆمەنگە ھەيە پىيان وايە مەرفۇق ئە تەمەنى بىست و بىست سائىدا ھەرزەكارە، ئەمەش بەندە بە سەرەتاو كۆتايى ئە قۇناغەكە. (سەدالە، ۲۰۱۹: ۴۳).

ئە كۆى ئەم پىناسانەى كردمان دەتوانىن بلىن ئىمە وە تويژەران ھەندەستىن بە پىناسەى (كارايى) بۇ ھەرزەكار كە برىتتە ئە : يەكىكە ئە قۇناغەكان ئە سەرەتاي ژيانى مەرفۇقا روودەدات، كە زياتر ئە تەمەنى (۱۳) سالى دەست پىندەكات و ئە (۲۵) كۆتايى دىت بە پىي تويژىنەوكان كە ئەوھيان سەلماندوو. وەھەرودھا ھەرزەكار تووشى گۆمەلىك گۆرانكارى دەيە ئە ناخ و دەروون و جەستە و ھۆرمۇنەكانى، كە كار دەكاتە سەر رەفتار و گەفتار و پەيوەندىەكانى.

بهشی دووهم

چوارچینوهی تیوری و تویریتته وهکانی پیشوو

باسى يەكەم / چوارچىۋە تىۋرى :

۱- مامەئەى باوان :

مامەئەى باوان (مامەئەى دايك و باوك) بە يەكەك ئە توخمە بىنەرەتتەيەكانى پروسەى كۆمەلەيەتتەيەكانى دادەنرەت كە ئە رىگەيەوۋە تاك پەرە بە نەخشە تايىبەتەكانى ئەزموون و رەفتارى كۆمەلەيەتى گونجاۋ، ئە رىگەى پروسەى كارلىكى خىزانى و پروسەى پەرەردەيى مەبەستدار كە لىي دەكۆلئىتەوۋە. دايكان و باوكان پروسەى كارلىكى خىزانى رەنگدانەوۋە تايىبەتەندى كەسايەتى ھەرزەكاران و تەندروستى دەروونىانە ئە داھاتوۋدا، بەتايىبەتى ئە ھەرزەكارى و كەنجىدا. (فرۆم، ۲۰۰۸: ۴۴). كە تىايدا چەمكى خود شايبەتھائى دەولەمەندىبوون و رىكخستتەوۋەى پىگھاتە و گۆرانكارىيە ئە شىۋازەكانى بىرەردەوۋە و مامەئەى كەردن ئەگەل ژىنگە و ئەو فشارانەى كە دەيھىنەتتە. رووبەروۋى دەيھىتەوۋە، جا بە ھۆى كەمى ئەزموونەكەيەوۋە بىت، يان نەگەيشتن بە ئاستىكى پىتويست ئە پىگەيشتن، يان ئەو ژمارە زۆرى فشارە دەرەكەيەكان ئەسەرى، كە رەنگە واى لىبكات (ھەرزەكاران) ھەندىك جار بە رەفتارگەلىك وەلام دەدەنەوۋە كە ئەگەل ئەو دۆخە دەروونىيانەى كە بەرەكەوتوونىان ناگونجەت، وەك رەفتارى شەرانگىزى. زۆربەى توئزىنەوۋە دەروونىيەكان (تىۋرىيەكان) ئەسەر ئەوۋە كۆك بوون كە ئە قوناعى ھەرزەكارىدا، كەسايەتى بەپىي ماناكانى لايەنە كونتورى و كۆمەلەيەتتەيەكان تارادەيەك ئە دەرەوۋى مائەوۋە دەبىرەن (قوتابخانە، ھاوپىيان، مېدىا)، بەلام مال وەك رەنگدانەوۋەى و پەيوەستكەر دەمىنەتتەوۋە. (قەرەجەتەنى، ۲۰۱۵: ۴۸). ئەم مانايانە واقىعەن، وەك چۆن مندال لىيان رازى دەبىت و ھەر ئە سەرەتاوۋە درىكان پىندەكات و ئەگەلىاندا ماناكانى دەوروبەرى روون دەكاتەوۋە و لىرەوۋە گرنكى خىزانەكە بە روونى دەردەكەوۋەت. ئە بىياتتەنى كەسايەتى مندالدا كە سەرچاۋى بىنەرەتتەيە كەشەى ئاسايى و دەروونى مندال و ھەرزەكاراندا. (كىمىلە، ۲۰۱۳ : ۴).

تىۋرەكانى مامەئەى باوان :

يەكەم / تىۋرى تىكچوونى ھەئسوكەوت:

توئزىنەوۋە دەروونى و پەرەردەيى و پزىشكىيەكان سەرنجىيان ئەسەر لىكۆلئىنەوۋە ئە سروشت و ھۆكارەكانى چالاكى زۆر بوۋە و چەندىن روونكردنەوۋە بۆ ئەم نەخۇشەيە خراۋەتەروو. ھەندىك ھۆكارى بۆماۋەيىيان گەراندەوۋە، ھەندىكىيان بە نەنجامى ھۆكارى بايۋلۆژى و فىزىۋلۆژىيان زانى و ھەندىكى دىكەشيان ئە ئەبەر رۆشنايى ھۆكارى ژىنگەيى و كۆمەلەيەتى و دەروونى. (عزىز، ۲۰۲۰ : ۵۶). تىۋرىيە بايۋلۆژىيەكان ئەوۋە پشتراست دەكەنەوۋە كە مەيلى بەرەو رەفتار و رەفتارە دژە كۆمەلەيەتتەيەكان

تاوانکاری بۆماووییە، وەک تاییبەتەندییەکانی دیکە کە بە میرات دەگوازیڤنەو، ئە کاتیکیدا تیۆرییە فیزیۆلۆژییەکان رەفتارە دژبەییەکان بەیەکەو دەبەستنەو کۆمەنگا و هەندیک کیشە فیزیۆلۆژی ئەنیو ئەو کەسانە کە ئەم رەفتارانە پراکتیزە دەکەن، وەک: تیکچوونی رژیینی دەرەقی، کەمەندامی جەستەیی و نەخۆشی، وە شیواندن و تیکچوونی جۆراوجۆر (ئەلزینی، ۲۰۱۲ : ۳۱). ئە کاتیکیدا دیدگای کۆمەلایەتی جەخت لەسەر رۆلی ژینگە کۆمەلایەتی دەکاتەو گشتی یان پاستەووخۆ، وەک خیزان و هاوتەمەنەکان، ئە دارشتنی نەخشی رەفتاری دژە کۆمەلایەتی و نەرینی (بن ئەلجەق، ۲۰۰۴، ۷۹)، ئەو باوەری وایە ئەوانە فیدگای نابووریان هەیه پێیان وایە بارودۆخی نابووری سەختی هەژاری و پێویستیەکی زۆر و بیکاری دەبیتە هۆی بێبەشی و دواتر بەرەم دەهینیت تاک هەستیکی چر و پری تۆلەسەندنەوی هەیه و ئەم هەستانە دەبلورین و دەبنە شیوازی رەفتاری لادان و دژە کۆمەلایەتی. وە لێردا ستانگەر دەبیت خراپی دۆخی نابووری کۆمەلایەتی هۆکار نیشان دەدات کە دەبنە هۆی تاوانکاری نەوجەوانان، کە بریتین لە: بێبەشبوون لە پێداویستیەکان. برینداربوونی جەستەیی، خراپی بارودۆخی نیشته جیبوون، هەلەشانەو هۆی خیزان، و نەتوانینی هاوسەنگی ئەگەل گروپەکەدا (Parmel-Hassouna) (۳۳، p. ۲۰۱۳) پێی وایە پارمەل هەروەها رایگەیاندوو کە هەژاری بە تەنیا ناییتە هۆی لادان، بە لکو خواستی تاک بۆ گەشتن بە ئاستیکی بەرزی پێگە نابووری. ئە کاتیکیدا ئەو گەرنگی پێدەدات بۆنگەر ریکخستنی نابووری گشتی کۆمەنگا دەبەستیتەو و بە بەرپرسیار دەزانیت ئە رەفتارە نەرینییەکانی تاک، وەک شۆینی نیشته جیبوونی قەرەباغ بیکاری، نەبوونی داها، نەبوونی دەرەقی یەکسان ئە ژياندا، و خواستی زۆریک بۆ بەدەستەینانی قازانجیکی خیرا بەبێ نەبەرچاوگرتنی پێداویستی تاکەکان (فەهمی، ۲۰۱۲ : ۷۶، ۷۹). سەبارەت بە تیۆرییە دەروونییەکان، تیکچوونی رەفتار و رەفتاری شەرانیگیزی و دژە کۆمەلایەتی دەگەریننەو بۆ چەند بە پێی تیۆری دەروونشیکاری هۆکاری تیکچوونی رەفتار دەگەریتەو بۆ کەمبوونەوی ئەدای سوپەرئینگۆ کە بە...فاکتۆرەکان، بۆ نموونە و لەسەر بنەمای...دەسلاتی ناووەوی مروّف، کە ئە شیوەی ویزداندا هەستی پێدەکەین، کە لێپرسینەو هەمان ئەگەل دەکات لەسەر کارەکانمان و سزیمان دەدات ئەگەر گونا بەکەین، بۆیه پێویستە هەستکردن بە تاوانباری مەیلیک بۆ دوورکەوتنەو ئە رەفتاری نارێک و پێک دروست دەکات و کاتیک ئەم دەسلاتە ناوخییە بوونی نەبیت، کۆنترۆلی ناوخیی بوونی نییە و سەرەلنادات. گەزێ ئە نیوان کەسەکە و سوپەرئینگۆدا هەیه، کەسەکە هەست بە تاوانباری ناکات و کردارەکانی ملکەچی پەرنسیپی چێژە بەبێ رەچاوکردنی بەها و پێوەرەکان. ئەو کۆمەنگایە کە تیبیدا دەژی (نەسروللا، ۲۰۱۳، ل ۱۷- ۱۸) ئە کاتیکیدا رەوتی رەفتار پێی وایە کە تیکچوونی رەفتار رەفتاریکی فیربوو. تاک ئەو ژینگەییە کە تیبیدا دەژی فیری دەبیت، و ئەو هۆی کە مروّف کۆری ژینگەییە، بەو هاندەر و وەلامە جۆراوجۆرانە کە ئەخۆی دەگریت کە پەییوەندیان

به جۆراوجۆرهوه ههیه بوارهکانی کۆمه‌لایه‌تی و دهروونی و بایۆلۆژی و بوارهکانی دیکه‌ی ژبانی له لایه‌ن تاکه‌وه له قالب ده‌درێن تا ده‌بنه به‌شێک له بوونه ده‌روونیه‌که‌ی. وه تاکه‌که‌س که‌ی و‌دیلکردن به‌بێ پێویستی به‌ پشتیوانی، و ره‌نگه هه‌رزه‌کاره‌که له ره‌نگه‌ی ره‌فتاری باوکیه‌وه به‌رامبه‌ر به‌و ره‌فتاره‌ دژه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان فێریه‌ت. نه‌و باوکه‌ی کورده‌که‌ی ناچار ده‌کات هه‌موو کارێک بکات که داوای ئیده‌کریت له‌ره‌نگه‌ی هه‌ره‌شه و ئیدان به‌بێ گه‌توگۆ، کورده‌که‌ی فێری نه‌وه ده‌کات که ره‌نگایه‌ک هه‌یه بۆ نه‌وه‌ی تاکه‌که‌س به‌ده‌ستی به‌یانیته‌ نه‌وه‌ی ده‌یه‌وێت ده‌یکات، نه‌ویش هه‌ره‌شه‌کردن و ده‌ستدریژی‌کردنه‌ سه‌ر که‌سانی دیکه‌. باندورا جگه له‌وه‌ی گرنگی به‌ گرنگی مۆدیلکردن ده‌دات، ره‌هه‌ندیکی دیکه‌ش زیاد ده‌کات:

بۆ تیۆرییه‌که‌ی یه‌کیک له‌و بابه‌تانه‌ی که گرنگ بوو بۆ تیۆرییه‌کانی فێربوونی مه‌رجدار و فێربوونی ره‌نگه‌کان رۆلی نه‌و لایه‌نه مه‌عریفیانه نه‌بوو که له (الشه‌وی) نه‌و بیره‌که و بیره‌پاوه‌پاوه‌ی که تاک له نه‌زمونه‌کانیه‌وه دروستی ده‌کات، له‌وانه نه‌و مۆدیله‌نه‌ی که له په‌یوه‌ندی نیوان ژینگه و ره‌فتاردا په‌یره‌ی ده‌کات و عه‌بدوڵله‌رحمان، ۱۹۹۸، ل ۱۵۷) پاته‌رسن چه‌مکی زۆره‌لمی په‌ره‌پیداوه به‌ ناماژدان به‌و په‌یوه‌ندیانه‌ی که منداڵان تیییدا تووشی ده‌بن شێوازی ره‌فتاری نه‌خواراو که له ره‌نگه‌یانه‌وه کرده‌وه‌کانی نه‌وانی تر، به‌ تایبه‌ت دایک و باوک کۆنترۆل ده‌که‌ن و به‌هێزکردنی نه‌رینی وه‌ک پاته‌رسن کاتیک ده‌بیانیته‌ که ره‌فتاری نه‌خواراو له‌گه‌ڵ نه‌و نه‌جامه ناگۆنجیت که ئی چاوه‌پروان ده‌کریت، واته نه‌و سزایانه که تاک شایه‌نییه‌تی له نه‌جامی ره‌فتاره‌کانیدا. نه‌م جۆره ره‌فتارانه نه‌گۆنجان، یا نه‌گه‌ر سزاکه ساده بیته یان توند بیته، نه‌وا به هیچ شێوه‌یه‌ک سزا نادریت و به‌رده‌وام ده‌بیته نه‌م ره‌فتاره‌. شێوازه‌کانی په‌روه‌رده‌کردنی منداڵ: شێوازه‌کانی په‌روه‌رده‌کردنی منداڵ پیکهاته‌ی شێوازه‌کانی چاره‌سه‌ری دایک و باوک وه‌ک چه‌مکیک که له نه‌ده‌بیاتی ده‌روونیدا وه‌رگیراوه، له‌سه‌ر بنه‌مای کاره‌کانی دیانا باومریند دامه‌زراوه. پسیپۆری له‌ بواری ده‌روونناسی گه‌شه‌سەندن. نه‌و بۆی ده‌رکه‌وت که منداڵانی پیش قوتابخانه‌ سێ شێوازی جیاوازی ره‌فتار پێشان ده‌ده‌ن:

بۆ تییینی و چاوپیکه‌وتن و شیکاری به‌ره‌راوان هه‌ریه‌که‌یان په‌یوه‌ندییه‌کی به‌ره‌چاویان به‌ جۆریکی دیاریکراوی چاره‌سه‌ری دایک و باوکه‌وه هه‌بوو. وه به پشت به‌ستن به‌ باومریند (۱۹۶۷) سێ شێوازی سه‌ره‌کی دۆزیه‌وه: چاره‌سه‌ری جه‌ختکه‌ره‌وه، په‌روه‌رده‌کردنی منداڵ و داواکاری و وه‌لامدانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتدار. داواکاری زۆر له دایک و باوک، و چاره‌سه‌ری دایک و باوک (ده‌سه‌لاتدار) (داواکاری زۆر و وه‌لامی که‌م له له‌لایه‌ن دایک و باوکه‌وه)، و مامه‌ئه‌ی نه‌رم و نیان (ره‌نگه‌پێدانی دایک و باوکیه‌تی) (که‌م داواکاری و زۆر وه‌لام له‌لایه‌ن دایک و باوکه‌وه). (مه‌کبی و مارتن (۱۹۸۳) مۆدیلی باومریندیان له خراپ مامه‌نه‌کردن له‌گه‌ڵ دایک و باوکدا فراوانتر کرد به‌ به‌کاره‌ینانی چوارچێوه‌یه‌کی دوو په‌هه‌ندی له‌لایه‌ن.

۲- رەقتارى شەپانگىزى :

ئە چەندىن شىۋازى مامەئەى دايىك و باوك ھەيە، بەو پىيەى ھەندىك ئە خىزانەكان شىۋازگەلىك پەرەپىندەدەن كە تايىبەتمەندەن بە قىبۇلكردنى رەقتار و كرادارەكانى ھەرزەكار، دايىنكردنى مېھرەبانى و ناسكى و گەرمى و ھاندانىان بۇ سەرپەخۇبى ئە بەرپوۋەبردنى كاروبار و كرادارەكانىان بەبى ئەۋەى پىشت بەخۇيان بەبەستەن ھەندىكى تر، ئە كاتىكدا ھەندىك خىزان بە نازكردنى زۇر و ملكەچبوون بۇ داواكارىيەكانى ھەرزەكاران، يان ئىسرافى تايىبەتمەندەن. (پارسا، ۲۰۲۱ : ۲۳) و ئە لايەكى دىكەۋە پىشېبىنى يەكسانى و دادپەرۋەرى ئە پەرۋەردەكردندا ناكەن، ئەمەش رەنگە ببىتە ھۆى سەرھەئدانى ھەندىك رەقتارى نەخوازراو ۋەك رەقتارى شەپانگىزى. تويژىنەۋە مەيدانىيەكان گەبىشتوۋنەتە ئەۋ دەرنەنجامەى كە شىۋازەكانى مامەئەى دايىك و باوك رۆئىكى سەرەكى دەگىپن ئە زىادبوون يان كەمبوۋنەۋەى ئاستى رەقتارى شەپانگىزى ئە ھەرزەكاراندا، ھەرۋەھا بەكارھىنانى رىگەى نانسايى ئە مامەئەكردن ئەگەن ھەرزەكاران و پەرۋەردەكردنى ھەرزەكاران رەقتارەكانى زىاتر شەپانگىز و مەترسىدارتر دەكات. ئەگەر خىزانەكە دامەزراۋەى پەرۋەردەى سەرەتايىبە كە مندال تىيدا گەۋرە دەبىت و فىردەبىت، ئەرىگەى يەكەم رىسا و بنەما پەرۋەردەبىيەكانەۋە، پىيۋىستە دووربىكەۋنەۋە ئە پراكتىزە نانسايىيەكان ئە پەرۋەردەكردنى مندالدا، ئەۋانە: دوورخستەۋە و رەتكردنەۋە، ھەلاۋسان ئە مامەئەكردن، جىاكارى، دىندەبى، توندى، پىشتگويخستن، و زىادەرپۆبى ئە پاراستنى، بەھۆى كارىگەرىيە خراپەكانىان ئەسەر تەندروستى دەروونى ھەرزەكارەكە. (فضيلة، ۲۰۱۰ : ۳۳).

۱- گەشەسەندنى مېژوۋى دىاردەى رەقتارى شەپانگىزى بە دىژايى تەمەنەكان:

گرنگىدان بە شەپانگىزى نىۋان كەسەكان دەگەرپتەۋە بۇ ھەۋلەكانى ماكدوگال ئە كىتتەبەكەيدا "پىشەكەبىك بۇ دەروونناسى كۆمەلايەتى" كە پىكھاتبو ئە ھەندىك رەنگدانەۋەى تىۋرى ئەسەر ئەم بابەتە. يەكەم ئامازە بە لىكۆئىنەۋەكانى ژمارە يەك ئە سائى ۱۹۹۰دا دەرکەوت ئىندىكىسى گۆقارى پوختە دەروونىيەكان، كە ئە رىگەيەۋە دىلارۆز مىلان يەكەم ھەۋلى جددى بۇ لىكۆئىنەۋە ئە سائى ۱۹۱۹ دا لىكۆئىنەۋەى ئەزمونى سىستىماتىكى شەپانگىزى مرؤف پەيۋەندى بە بىزارى و شەپانگىزىيەۋە ھەيە و لىكۆئىنەۋەكان بەردەۋامن ئە ژىر كارىگەرى ھەۋلىك دۇلار داۋىس و ھاۋكارەكەى بۇ زىاتر ئە بىست سان. پاشان ھەۋلەكانى (Buss.A JaberKovic) و بۇ دارىشتنى ھەندىك شىۋازى تاقىكارى بۇ پىۋانەكردنى شەپانگىزى، كە ئەمەش ھەۋلىكە رىگەى بۇ لىكۆئىنەۋە و لىكۆئىنەۋەكانى دواتر كىردەۋە باندورا و بارۆن و جۆنسۇن ئە

سالى ۱۹۷۲ ھەوتيان دا. ئەم قۇناغەۋە تونژىنەۋەكانى شەرانگىزى بە درىژايى دوو رىگا ھەمەچەشن بوون تيۇرى و واقىعى، و دواتر گەشەسەندىن ئە تونژىنەۋەكاندا ھەبوو تيشكى خستە سەر گىنگى شەرانگىزى ۋەك بابەتتىكى شايستە و شايستە بە خويىندىن. (سكىرىفتە و نەيمە، ۲۰۱۳ : ۷).

۲- جۇرەكانى شەرانگىزى :

جۇرەكانى رەقتارى شەرانگىزى برىتىن ئە:

۱- شەرانگىزى جەستەيى: كە تىايدا ھىزى جەستەيى بەكاردىت، ۋەك لىدانى توند، ئەو برىنانەي كە كەرەستەي تىدا بەكاردەھىنرىت واتى تىژيان فىزىكى.

۲- شەرانگىزى ئەخلاقى: مەبەستمان سووكايەتى و ھەرەشەيە، كە بە بەكارھىنانى وشەي نازار بەخش ئەنجام دەدرىت و كارىگەرى لەسەر دەروونى تاك بەجىدەھىلنى زىانىك ھەيە كە ديار نىيە، بەئكو زىانىكى دەروونىيە ئە پلەي يەكەمدا.

۳- شەرانگىزى سىكىسى: شەرانگىزى سىكىسى تايىبەتە بە كۆمەللىك تاك و بە مەبەستى تىركردنى پىداۋىستىيەكانيان ئەنجام دەدرىت غەرىزەيەكى دىندەيە كە لەسەر لاوازترىن بوونەۋەرەكان پراكتىزە دەكرىت.

۴- شەرانگىزى زارەكى: ۋەك جىنودان، بوختان و ھەندىكجار دەبرىنى تورەيى و ھەرەشە لەگە لىدا.

۵ - شەرانگىزى رەمى: ۋەك خۇبەدوورگرتن ئە سەيركردنى كەسىك و ھەندىك جار ئەم رەقتارنە پاساۋى روونيان ھەيە بابەتتىيە و ھەندىكجار ئەۋە نىيە، بۇ زالىبوون بەسەر ھەست و سۆزدا، مندال و ھەرزەكارانىش بەبى ناگادارى خۇيان پەنای بۇ دەبەن. (قەرەچەتەنى، ۲۰۱۰ : ۵۵).

۳- تىۋرەكانى رەقتارى شەرانگىزى :

يەكەم/ تيۇرى فىربوونى كۆمەلايەتى :

تىۇرى فىربوونى كۆمەلايەتى شەرانگىزى ۋەك رەقتارىك روون دەكانەۋە كە مرقەكان ئە رىگەي تىبىنىيەكانيانەۋە فىرى دەبن مۆدىلكردنى رەقتارى ئەۋانى دىكە بەدۋاي دەستراگەيشتن بە رووداۋە ھاوشىۋەكاندا دىت. زانا ئەلبىرت باندورا دۆزىۋىيەتتەۋە (Bandura- ۱۹۳۷) كە ئەۋ مندالانەي كە سەيرى مۆدىلى گەۋرەكان دەكەن كە توندوتىژى و دووبارە و سىبارە رەقتار دەكەن ئەم رەقتارنە زىاتر ئە نىو مندالاندا باون و ئەم مندالانە رەقتارى شەرانگىزى خۇيان بەدەست دەھىنن. ئەم مۆدىلانە كارىگەرىيان ھەيە شەرانگىزى، بەتايىبەتى بەرامبەر بە مندالان كە كۆپى و لاسايى ئەۋ جولانە دەكەن. دەروونناسانى ۋەرزىشى و كۆمەلناسانى ۋەرزىشى لىكۆلنىنەۋەيان ئە يارىزانانى ھۆكى سەھۆل كىردوۋە بەھۆى بىزارىيەۋە ئە جۈلە شەرانگىزە نىاسايىيەكانيان، ۋەك شەركردن ئە ۋەرزىشدا. سىمىس (۱۹۸۸) بۇى دەركەۋتوۋە كە بىزارى

و توندوتیژی له یارییه پیشه‌گه‌ره‌کاندا تایبه‌ته به یاریزانه گه‌نجه پیگه‌یشتوو‌ه‌کان. له راستیدا هه‌سه‌نگاندن بۆ شه‌رانگیزی ده‌کات له یاری هۆکی سه‌هۆلدا یاریزانه‌کان خیرا فیر دهن و له به‌ده‌سته‌ینانی ناساندنی که‌سیدا شه‌رانگیزی نین. زۆریک له راهینه‌ران و نه‌دامانی تیپه‌که هاوران و هانی ره‌فتاری شه‌رانگیزی دهن به سه‌یرکردنی یاریزانی هۆکی پانه‌وانه گه‌نجه‌کان له ته‌له‌فریونه‌کاندا ره‌فتاری شه‌رانگیزانه نیشان دهن و دواتر ده‌چنه سه‌ر به‌هیزکردنی ره‌فتاره هاوشیوه‌کانیان. لیره‌دا توپزینه‌وه‌که ده‌ریده‌خا له فیربوونی کۆمه‌لایه‌تی له وه‌رزدا زۆریه‌ی وه‌رزشوانان فیری توندوتیژی نابن من نیگه‌رانم له شه‌رانگیزی له هه‌موو وه‌رزشه‌کاندا. بۆ نمونه ره‌نگه شیوه‌ی خلیسکه‌سازیک بگاته ده‌روونی به‌رامبه‌ره‌که‌ی و وای لیبکات بۆ نمونه (بیستم ناوبژیوان وتی ئەم یه‌کپۆشییه ئەمسال نایاساییه)، بۆیه تیوری فیربوونی کۆمه‌لایه‌تی پشتگیرییه له رووی زانستییه‌وه، وه‌ک له‌لایه‌ن باندورا و تیره‌وه‌ه پشتراستکراوه‌ته‌وه (باندورا، ۱۹۹۳، ۱۹۷۷، ب، تیره‌ه)، گرنگی رۆله‌که کۆنترۆلکردنی شه‌رانگیزی زۆر گرنگه، بۆیه مۆدی‌کردن و به‌هیزکردن کلیی چۆنیه‌تی فیربوونی مرقه‌ه‌کانن ره‌فتاری شه‌رانگیزانه.

دووه‌م / تیوری بیزاری- شه‌رانگیزی :

تیوری بیزاری-شه‌رانگیزی هه‌ندیک جار پیی ده‌وتریت تیوری سوود، و وه‌ک حاله‌تیکی ساده:

شه‌رانگیزی به هۆی هۆکار و بیزارییه‌کانییه‌وه نراسته ده‌کریت که به‌هۆی شکسته‌وه رووده‌دن، وه‌ک له‌لایه‌ن (میلەر، دوب، دۆلاردوه‌ه روون کراوه‌ته‌وه (Mowe & Sears - ۱۹۳۹) ده‌رووناسه‌کان یه‌که‌م تیوری تیگه‌یشتنی هه‌ستیارییان به‌هۆی ره‌فتاره‌وه دروست کرد بۆ نمونه. وه دواتر شه‌رانگیزی کاتیکی خه‌لک بیزار ده‌کات. یاریزانی توپی پی هه‌ست ده‌کات که گرنتی به‌رامبه‌ریکی نایاساییه بیزار ده‌بییت، به‌لام ئەم بۆچوونه ئەمرۆ پشتگیری په‌یدا ده‌کات به‌هۆی جه‌ختکردنه‌وه له‌سه‌ر ئەو بیزارییه‌ی که دروستی ده‌کات شه‌رانگیزی. لیکۆئینه‌وه و تاقیکردنه‌وه‌کانی ئەم دوا‌ییه ده‌ریانخستوو که ئەو که‌سانه‌ی هه‌ست به بیزاری ده‌که‌ن یان ده‌ریده‌برن به شیوازی ناشه‌رانگیزی. تیوری بیزاری- شه‌رانگیزی وه‌لامی ئەو وه‌لامه شه‌رانگیزانه ده‌داته‌وه که له.

باسى دووم / توپتۇرئىنەۋەكانى پىشوو

يەكەم / توپتۇرئىنەۋەى عەرەبى :

۱- توپتۇرئىنەۋەى (أ.م.د. أحمد عبدالرحيم رمضان - ۲۰۱۶).

بەناۋىشانى (شىۋازەكانى چارەسەرى داىك و باوك و پەيوەندىيان بە رەقتارى شەپانگىزى ئە مندائىكى ئۆتتۇرئىنەۋەى) توپتۇرئىنەۋەى مەيدانىيە، گۆقارى فاكەنتى پەرورەدە، زانكۆى ئەزھەر، ولاتى مصر، ژمارە: (۱۶۸، بەشى سىيەم)، نىسانى ۲۰۱۶. ئەم توپتۇرئىنەۋەى ئىستا ئامانجى ئەۋەيە: دىارىكردنى پەيوەندى نيوان شىۋازەكانى چارەسەرى داىك و باوك (قبولكردن، رەتكردنەۋە، پشتگويخستن، چارەسەرى جىاواز، نازكردن، بالادەستى، سەرەخۆيى) و شەپانگىزى ئە مندائىكى ئۆتتۇرئىنەۋەى ئە ئەنجامەكانەۋە روۋنە كە رىژەكانى پەيوەندى ئە هەندىك رەھەندى شىۋازەكاندا ئە روۋى ئامارىيەۋە گرنگن چارەسەركردن، و كە پەيوەندىيەكى نەرىنى و ئامارى گرنگ ئە نيوان شىۋازى سنوورداركردنى داىك و رەقتارى شەپانگىزىدا هەيە شەپانگىزى راستەۋخۆ و زارەكى و كۆى نەرى پىنورەكەى رەقتارى شەپانگىزى، هەرۋەھا پەيوەندىيەكىش هەيە نەرىنى و ئە روۋى ئامارىيەۋە گرنگە ئە نيوان رەتكردنەۋەى باوك و رەقتارى شەپانگىزى زارەكى، و كۆى نەرىكان پىنورەكانى رەقتارى شەپانگىزى. سەبارەت بە شىۋازى خۆگرتنى داىك و شەپانگىزى راستەۋخۆ، سروشتى شىۋازى خۆگرتنى داىك قەدەغەيە مندائى ئۆتتۇرئىنەۋەى دەسەلاتى ئەۋەى پىدەدرىت كە بەپىيى ئارەزوۋەكانى مامەئە بكات، ئازادى هەئبژاردنى پىدەبەخشىت و ئە هەموو كارىكدا هاندەدرىت ۋە بەپىيى ئەۋ كۆنترۆل و رىنمايىانەى كە ئەلايەن داىكەۋە دىارى كراۋە و بەدواداچوۋنى بەردەوام مامەئە بگە پۆژانە بەھۆى بوۋنى بە بەردەوامى، ئەمەش جوئە و هەئسوكەۋتى مندائى ئۆتتۇرئىنەۋەى كەمدەكاتەۋە ئارەزوۋ و سزا و ئۆمەكردنىان كاتىك رىنمايىەكان پىشيل دەكرىن، بۆيە پىيوست ناكات مندائىن بىنە ئۆتتۇرئىنەۋەى پەنا بۆ رەقتارى شەپانگىزانە ئە ترسى سزا و هەرەشەى داىك. سەبارەت بە شىۋازى رەتكردنەۋەى باوك و رەقتارى شەپانگىزى: توپتۇرئىنەۋەى دەبىنىت كە ئايا وايە يان نا جەۋهەرى شىۋازى رەتكردنەۋەى ئەۋە نىيە كە مندائى ئۆتتۇرئىنەۋەى ئاسوۋە بىت و هەست بە هەرەشە بكات سزا و زەئلىكردن و گائتەكردن بە تايبەت كاتىك باوك ئەم شىۋازە پراكتىزە دەكات، مندائەكەش هەست بە كەسى ئۆتتۇرئىنەۋەى خۆشەۋىستى و سۆز و ئاسايشى نىيە، ئەمەش خۇدى خۆى تىكەدەت و وا دەكات هەست بە قەتسىبون بكات بىزارى ئە خۆشۋىستن و قەدرزانى و قبولنەكردنى باوك دەبىتتە ھۆى تورەيى لاي و دئەپاۋكىيى لىدەكەۋىتەۋە بەھۆى ئەۋ مامەئە ناپەسەندانەى كە ئەگەئىدا دەكرىت، پەنا دەباتە بەر ئازادكردنى وزەى شەپانگىزى خۇى كە ناتوانىت دەربىبىرئىت دەربارى ئەۋە بە روۋنى و راشكاۋانە، و روۋبەرۋوۋى

سەرچاوهی بیزاری (باوک) بینهوه له ترسی سزا، بۆیه هه‌لدهستیت به به‌کاره‌ینانی وشه و دهسته‌واژهی قیزه‌ون به‌رامبه‌ر به کهسانی دیکه وه‌لامی نهم ره‌تکردنه‌وه ده‌داته‌وه به ره‌فتاری شه‌رانگیزی زاره‌کی وه هاوکاران، چونکه زیانی که‌متری هه‌یه له شه‌رانگیزی راسته‌وخو (جه‌سته‌یی). به‌م شیوه‌یه روون ده‌بیته‌وه که شیوازی ره‌تکردنه‌وه یه‌کیک له وه‌ریگایانه‌ی که ره‌فتاری شه‌رانگیزی له مندالانی ئوتیزمدا په‌ره پیده‌دات.

۲- توێژینه‌وه‌ی (نصیره بنت سعید ابی اسماعیل - ۲۰۱۵).

به ناویشانی (شیوازه‌کانی چاره‌سه‌ری دایک و باوک و په‌یوه‌ندییان به ره‌فتاری شه‌رانگیزه‌وه). لیکۆئینه‌وه‌یه‌کی مه‌یدانی له‌سه‌ر خه‌لکی شاری به‌نورا-غه‌ردایا. نهم توێژینه‌وه‌یه‌ی ئیستا ئامانجی نه‌وه‌یه: ۱- ده‌ستتیشانکردنی شیوازه‌کانی چاره‌سه‌ری دایک و باوک وه‌ک نه‌وه‌ی مندالان له دره‌نگانی مندالیدا له خیزانه‌کانی شاری بانورا هه‌ستی پیده‌که‌ن. ۲- ده‌ستتیشانکردنی په‌یوه‌ندی نیوان شیوازه‌کانی چاره‌سه‌رکردنی دایک و باوک وه‌ک نه‌وه‌ی مندالان هه‌ستیان پیده‌کات و ره‌فتاره شه‌رانگیزه‌کانیان. ۳- ده‌ستتیشانکردنی جیاوازی شیوازی چاره‌سه‌رکردنی دایک و باوک وه‌ک نه‌وه‌ی مندالانی نی‌ر و می هه‌ستیان پیده‌کات. ۴- ده‌ستتیشانکردنی ئاستی ره‌فتاری شه‌رانگیزی له‌نیو مندالانی نی‌ر و میدا

ریبازی خویندن: شیوازی گونجاو بو نهم توێژینه‌وه‌یه بریتیه له شیوازی وه‌سفکه‌ر و په‌یوه‌ندیدار، واته جو‌ری نه‌و شیوازه‌ی توێژینه‌وه که له ریگه‌یه‌وه ده‌توانریت بزانی‌ت ئایا په‌یوه‌ندی له نیوان دوو گۆراو یان زیاتردا هه‌یه یان نا، دواتر په‌لی نه‌و په‌یوه‌ندییه بزانی‌ت. تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی نمونه‌ی توێژینه‌وه‌که: دانیش‌توانی نهم توێژینه‌وه‌یه‌ی ئیستا به مندالان (نی‌ر و می) شاری باننورا، له قوناعی کوتایی مندالیدا، له نیوان ته‌مه‌نی ۹-۱۲ سالددا نوینه‌رایه‌تی ده‌کریت، و نمونه‌ی توێژینه‌وه‌که سه‌ر به‌ خو‌یه‌تی، که له شه‌ست (۶۰) که‌س پیکهاتوه (تاکه‌کان، که به شیوه‌یه‌کی هه‌ره‌مه‌کی هه‌لبژێردان. ئامرازه‌کانی کۆکردنه‌وه‌ی زانیاری: به له‌به‌رچاوغرتنی سروشتی توێژینه‌وه‌که و بو‌ خزمه‌تکردنی ئامانجه‌کانی، پشتمان به کۆکردنه‌وه‌ی زانیاری سه‌باره‌ت به نمونه‌ی نهم توێژینه‌وه‌یه له‌سه‌ر به‌رنامه‌ی (SPSS) به‌ستوه. له ریگه‌ی نه‌جامی لیکۆئینه‌وه‌کانی ئیستاوه ده‌توانین هه‌ندیک لیکۆئینه‌وه‌ی داها‌توو پینشیار بکه‌ین، وه‌ک:

- ۱- لیکۆئینه‌وه له په‌یوه‌ندی شیوازه‌کانی چاره‌سه‌ری دایک و باوک به ره‌فتاری شه‌رانگیزی له نیوان مندالانی گروپه ته‌مه‌نییه جیاوازه‌کان له شاری بانورا، به له‌به‌رچاوغرتنی گۆراوه‌ی ئاستی نابووری و کۆمه‌لایه‌تی. ۲- لیکۆئینه‌وه له په‌یوه‌ندی شیوازی چاره‌سه‌ری دایک و باوک به هه‌ندیک کیشه‌ی ره‌فتار له نیوان مندالان له په‌روه‌رده‌کردنی خیزانه‌کاندا.
- ۳- لیکۆئینه‌وه له شیوازه‌کانی چاره‌سه‌ری دایک و باوک و تیگچوونه ده‌روونییه‌کان له نیوان مندالانی خیزانه‌کانی بنواری.

۳- توپزینه وهی (رملة عباد - ۲۰۲۰).

به ناونیشانی (شیوازه کانی چاره سه رکردنی دایک و باوک و په یوه نندیان به قسه ی ناشرین له قوتابخانه له نیوان هرزه کاران). لیکوئینه وهیه کی مهیدانی له سه ره خه لکی شاری أم البواقی، ولاتی جزائر. نامانجی توپزینه وه کانی نیستان دیاریکردنی په یوه نندی نیوان قسه ی ناشرین له قوتابخانه و شیوازه کانی چاره سه ری دایک و باوک له نیوان هرزه کاراندا. دانیشتوانی نیستان ی توپزینه وه که بریتی بوون له و خویندکارانه ی که له قوناعی خویندنی ناوه ندییدا ده خوینن، له قوتابخانه ی ناوه ندی موعه زیز عه بدولکه ریم، سالی (۲۰۱۶). له شاری عوم نه لبواغی، نیر و می، که له پۆلی یه که م و دووه می ناوه ندین. بو گه یشتن به نامانجه کانی لیکوئینه وه کانی نیستان، نمونه یه که له (۱۰۰) خویندکاری قوناعی ناوه ندی هه لبرژیدران. نیر و می، له پۆلی یه که م و دووه می ناوه ندی، به شیوازیکی ساده ی هه رپه مه کی هه لبرژیدران. دوو نامراز به کاره یتران، یه کیکیان ناماده کرابوو بو پیوانه کردنی قسه ی ناشرین له قوتابخانه، له لایه ن نه لسه رپه ره ناماده کرابوو، و (۲۴) ی له خوگرتبوو، دابه شکرابوو به سه ره (۳) ره هه نده کان بریتین له: (قسه ی جهسته یی و زاره کی و دهروونی) تاییه تمه ندییه دهروونی پیوانییه کان په ریه یان پیدراوه، که تا نه و راده ییه ی په یوه ندی بابه ته که له گه ل کوی نمره ی پیوه ره که، ره وایی و متمانه پیکردن. پیوه ره که ی نه مبو بو شیوازه کانی چاره سه رکردنی دایک و باوک به کاره ات، که بریتی بوو له) له کاتیکدا نمره که (۷۵) بووه، به لام (قوربانیبوون) ده پینویت. که لوپهل جهسته یی، بیبه شبوون، درنده یی، زه لیلکردن، ره تکرده وه، زیاده رپوی له پاراستن، ده ستوره دانی زور، لیپوره یی، هاوسوژی دایک و باوک، رینمای ی بو باشر، تاوانباری، هاندان، په سه ندکردنی براکان (دوورخسته وه، نازکردن) و تاییه تمه ندییه کان دامه زراون دهروون پیوانی نامرازه که. نه نجامه کان له ژیر روشنایی لایه نی تیوری و توپزینه وه کانی پیشوودا چه مکسازی کران، که بریتییه له ریژه ی په یوه ندی نیوان قسه کردن به قسه ی ناشرین وه شیوازه کانی چاره سه رکردنی دایک و باوک (پشتگوینخستن، بالاده ستی، پته وویی و دیموکراسی) له رووی نامارییه وه گرتگن، و نه و ره قتاره هرزه کارانه قسه کردن به قسه کردن زیاد ده کات له گه ل زیاتر نهرم و نیانبوونی دایک و باوک به رامبه ریان، له کاتیکدا قسه کردن به قسه ی ناشرین له قوتابخانه په یوه ندییه کی نه رینی به شیوازه کانی جه ختکرده وه هه یه وه دیموکراسی، واته تا دایک و باوک زیاتر دیموکراسی و جه ختکه ره وه بن، مندا له کان که متر قسه ی ناشرین ده بن.

۴- توپژینه وهی (تهانی محمد عبد القادر الصالح- ۲۰۱۱).

به ناونیشانی (پادهی دهرکوتن و هوکارهکانی رهفتاری شهپانگیزی له نیوان خویندکارانی قوناعی بنهپهتی له قوتابخانه حکومییهکان له پاریزگاکانی باکووری کهناری رۆژناوا و شیپازهکانی مامه له کردن له گه ئیدا له روانگی ماموستایانه وه). لیکۆلینه وهیه کی مهیدانی له سه ره خه لکی ولاتی فلسطین. نامانجی توپژینه وه که دهستنیشان کردنی دیدگای ماموستایانی قوناعی بنهپهتی بوو سه بارت به پروانامه که دهرکوتن و هوکارهکانی رهفتاری شهپانگیزی له نیوان خویندکارانی قوناعی بنهپهتی له قوتابخانه حکومییهکان له پاریزگاکانی باکووری کهناری رۆژناوا و شیپازهکانی چاره سه رکردن له سالی خویندنی (۲۰۱۰-۲۰۱۱). وه توپژهر ریبازی وه سفکهری به کارهینا، که نمونه یه کی هه ره مه کی چیندار هه ئبژیردا و توپژهر دهستنیشانکرا به رپوه به رایه تیبیهکان له توپژینه وه که دا جیگیرکراون، بویه توپژینه وه که له سه ره ماموستایانی نیر و می له به رپوه به رایه تیبیهکان نه جامدراوه خویندن له باکووری کهناری رۆژناوا، و ژماره یان (۵۵۰) ماموستای نیر و می بووه، که دهکاته (۹.۶%) دانیشتوانی لیکۆلینه وه دانیشتوانی توپژینه وه که پیکهاتبوون له (۵۷۲۰) ماموستای نیر و می، به پپی نامرهکانی وهزارهتی پهروه رده. و خویندنی بالای فه له ستین بو سالی ۲۰۱۱-۲۰۱۲.

گرنگترین نهجامی توپژینه وه که نه مانه بوون: ۱- پادهی دهرکوتنی رهفتاری شهپانگیزی له نیوان خویندکارانی قوناعی بنهپهتی له قوتابخانه حکومییهکان له پاریزگاکانی باکووری کهناری رۆژناوا تیکرای (۲.۸۸) و لادانیکی ستاندارد (۰.۷۳) بو کوی نمرهکان نه م بوارانه له خوده گریتا: (رهفتاری شهپانگیزی به رامبه ره وانانی تر، رهفتاری شهپانگیزی زارهکی و جهسته یی به رامبه ره به خود، رهفتاری شهپانگیزانه ناراسته ی موکایه تی). ۲- پادهی هوکارهکانی رهفتاری شهپانگیزی له نیوان خویندکارانی قوناعی بنهپهتی له قوتابخانه حکومییهکان له پاریزگاکانی باکووری کهناری رۆژناوا تیکرای (۳.۲۳) و لادانیکی ستاندارد (۰.۶۷) بو کوی نمره بو بوارهکان بریتیبیه له (تایبه تمه ندی خیزان، مهیدانی قوتابخانه). کوی نمرهکان ناوچهکان) له کاتیکدا له ژینگه ی دهوروبه ریدا به رز بوو. ۳- هیچ جیاوازییه کی ناماری گرنگ له ناستی گرنگی (۰.۰۵) له نیوان تیکرای شوینهکانی مه به ستدا نییه ره چاوکردنی بوارهکانی دهرکوتنی رهفتاری شهپانگیزی و هوکارهکانی له نیوان خویندکارانی قوناعی بنهپهتی له لایهن ماموستایانه وه قوتابخانه حکومییهکان، به هو ی گوراوهکانی ره گه ز، نه زموونی پراکتیکی، پروانامه ی نه کادیمی، و شوین قوتابخانه، پسپوری، شوینی نیشته جیبوون، و ژماره ی خویندکارانی به شه که له بوارهکانی رهفتاری شهپانگیزی رهفتاری زارهکی و جهسته یی به رامبه ره به خوی، رهفتاری شهپانگیزی به رامبه ره به کهسانی دیکه، و تایبه تمه ندییهکانی خیزان و ژینگه دهوروبه ره، کوی مهیدان. ۴- له کاتیکدا جیاوازییه کی ناماری گرنگ له ناستی گرنگی (۰.۰۵) له نیوان مامناوه ندهکاندا هیه دیدگای ماموستایان له بوارهکانی دهرکوتنی رهفتاری

شەرانگىزى و ھۆكارەكانى ئە نيوان خوندىكارانى قوتابخانەى سەرەتايى پەرورەدى بنەرەتى ئە قوتابخانە حكوميبيەكان، بەھۆى گۆراوھى پسپۆرى ئە بوارى رەفتارى شەرانگىزىدا زارەكى و جەستەيى بەرامبەر بە خۆى، و كۆى پلەى بوارەكانى دەرکەوتنى رەفتارى شەرانگىزى، و بۆ سوودى پسپۆرى زانستە مرۆبيەكان و ژمارەى گۆراوى خوندىكارانى بەشەكان ئە بوارى رەفتارى شەرانگىزى كە ناراستەى خود، كۆى نمرەكان بۆ بوارەكانى دەرکەوتنى رەفتارى شەرانگىزى، مەيدانى قوتابخانە، و نمرە فاكەلتى بوارەكانى ھۆكارەكانى رەفتارى شەرانگىزى.

لیستی سه‌رچاوه‌کان

- ۱- أحمد صالح محمد، ۲۰۲۲، مفهوم العدوانية و المراهقة، بحث منشورة على الموقع الالكتروني: <https://www.feedo.net>.
- ۲- نه‌لزینی. محمود. محمد، (۲۰۱۲)، سایکۆلۆژیای که‌سیتی له‌نیوان بێردۆز و پیاوه‌کردندا، چاپخانه‌ی نارین، شاری سلیمانی، کوردستان.
- ۳- قه‌ره‌چه‌تانی. د. کریم. شریف، (۲۰۰۸)، سایکۆلۆژیای گشتی، چاپی سییه‌م، چاپخانه‌ی دیلان، هه‌ولێر، هه‌رێمی کوردستان.
- ۴ قه‌ره‌چه‌تانی. د. کریم. شریف، (۲۰۰۸)، سایکۆلۆژیای په‌روه‌رده‌یی، چاپخانه‌ی په‌یوه‌ند، شاری سلیمانی، هه‌رێمی کوردستان.
- ۵- عزیز. د. عزالدین. احمد، (۲۰۲۰)، سایکۆلۆژیای نه‌رینی (خویندنه‌وه‌یه‌کی نوێ بۆ باب‌ه‌ته‌کانی سایکۆلۆژی)، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ناوه‌ندی فێربوون، شاری هه‌ولێر، هه‌رێمی کوردستان.
- ۶- قه‌ره‌چه‌تانی. د. کریم. شریف، (۲۰۰۹)، سایکۆلۆژیای گه‌شه (مندال و هه‌رزه‌کار)، چاپی دووهم، چاپخانه‌ی په‌یوه‌ند، شاری سلیمانی، هه‌رێمی کوردستان.
- ۷- قه‌ره‌چه‌تانی. د. کریم. شریف، (۲۰۱۰)، نه‌خۆشی و گه‌رته‌ ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، چاپی یه‌که‌م، چاپی دووهم، چاپخانه‌ی په‌یوه‌ند، شاری سلیمانی، هه‌رێمی کوردستان.
- ۸- قه‌ره‌چه‌تانی. د. کریم. شریف، (۲۰۱۵)، ده‌روازی په‌روه‌رده‌ی تاییه‌ت، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی پیره‌مێرد، شاری سلیمانی، هه‌رێمی کوردستان.
- ۹- فرۆم. نه‌ریک. وه‌رگێرانی : زاهیر محمد ره‌شید، (۲۰۰۸)، کۆمه‌لگای ته‌ندروست، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ناوه‌ندی چوارچرا، شاری سلیمانی، هه‌رێمی کوردستان.
- ۱۰- أبو القاسم سعدالله، السلوك العدواني لدي المراهق المتمدرس، ۲۰۱۹، رسالة الماجستير، جامعة الجزائر، الجزائر.
- ۱۱- أحمد رحاب، ۲۰۲۱، ما هو تعريف الخوف؟ وما أنواعه وأعراضه؟، بحث منشورة على الموقع الالكتروني: <https://arabi.com>
- ۱۲- خالد رضا، ۲۰۱۱، ما هو الخوف في علم النفس؟، بحث منشورة على الموقع الالكتروني <https://ar.sainte-anastasiie.org>
- ۱۳- اسلام راجح زبون، أنواع الخوف في علم النفس، ۲۰۱۹، بحث منشورة على الموقع الالكتروني: <https://mawdoo.com>.
- ۱۴- أسماء عبدالعزيز، ۲۰۲۲، السلوك العدواني ومظاهره عند المراهقين، رسالة الماجستير، جامعة دمشق، سوريا.
- ۱۵- پارسا. د. محمد، (۲۰۱۲)، ده‌روونناسیی په‌روه‌رده‌یی، زنجیره‌ کتییی په‌روه‌رده‌یی (۱)، به‌رگی یه‌که‌م، ده‌زگای رۆشنییری جمال عیرفان و مارگه‌ریت، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی تاران، ئێران.
- ۱۶- فه‌می. د. موستفا، (۲۰۱۲)، ده‌رووندروستی (چه‌ند ئیکۆلینه‌وه‌یه‌ک سه‌باره‌ت به‌ سایکۆلۆژیای گونجان، چاپخانه‌ی نارین، سلیمانی، کوردستان.

۱۷- فضیلة. زرافعة، (۲۰۱۰)، شیوازی مامه له کردنی باوان په یوهندی به پهفتاری شه پانگیزی لای هه رزه کاران له ولاتی جزائر، نامه ی دکتورایه، زانکوی جزائر، بهشی زانسته مرقایه تی و کومه لایه تیه کان، بهشی زانستی دهروونزانی، زانکوی محمد خیضر - بسكرة.

۱۸- نعیمه. غزال. و. مریم. بن سکیریفه، (۲۰۱۳)، مامه له کردنی باوان په یوهندی به پهفتاری شه پانگیزی لای هه رزه کاران له شاری نه سکندریه، رساله ی ماستره، زانکوی نه سکندریه، بهشی زانستی دهروونزانی، ولاتی مصر.

۱۹- شاتر. دالیا. محمد. (۲۰۱۸)، شیوازی مامه له کردنی خیزان له گه ل هه رزه کاره کانیا، نامه ی ماستره، زانکوی جزائر، بهشی دهروونزانی، ولاتی جزائر.

۲۰- کمیلة. سیدر، (۲۰۱۵)، مامه له ی باوان و په یوهندی به پهفتاری شه پانگیزی لای هه رزه کاران، نامه ی ماستره، زانکوی نه زهر، بهشی دهروونزانی، ولاتی مصر.